

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՄԿՁԲՆԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ¹

Աստվածաշունչը հայ թարգմանական գրականության հնագույն և պատմամշակութային ամենակարևոր հուշարձանն է, որի հայերեն թարգմանության սկզբնավորությունը կապված է գրերի գյուտի հետ: 405/406 թ. Մեսրոպ Մաշտոցը, ստեղծելով հայերեն գրերը, Աստվածաշնչից հայերենի թարգմանեց Առակաց գիրքը և հիմք դրեց ազգային դպրությանը: Հայաստանում Աստվածաշունչը կարևոր նշանակություն է ունեցել քրիստոնեության ամրապնդման և հայ ժողովրդի հոգեկերտվածքի ձևավորման համար: Նրա հայացմամբ փոխվեց ամբողջ երկրի նկարագիրն ու ժողովրդի ճակատագիրը:

Աստվածաշունչը Հայաստանում գործածության մեջ է եղել դեռևս գրերի գյուտից շատ առաջ, քանի որ Հայոց Եկեղեցին IV դ. սկզբից գործում էր որպես լիովին ձևավորված մի հաստատություն²: Աստվածաշունչը Հայաստան են բերել Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները, իսկ քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը և նրա հաջորդներն այն տարածում են ամբողջ երկրով մեկ:

Հայոց դարձից մինչև գրերի գյուտն Աստվածաշունչը քարոզվում էր միայն բանավոր թարգմանությամբ: Այդ աշխատանքը կատարում էին Եդեսիայում, Անտիոքում, Աթենքում և Ալեքսանդրիայում կրթություն ստացած մի խումբ աշակերտներ, ովքեր կոչվում էին *Թարգմանիչներ*: Նրանց հիմնական պարտականությունը եկեղեցական արարողությունների ժամանակ հունարեն և ասորերեն սուրբգրային ընթերցումները բանավոր հայերենի թարգմանելն էր:

V դարում Աստվածաշնչի գրաբար թարգմանությունը կատարվել է երկու փուլով: Առաջին թարգմանությունը, որ մասամբ ասորերեն և մասամբ հունարեն սկզբնագրերից կատարված թարգմանություն էր, արվել է գրերի գյուտից անմիջապես հետո՝ 407-412 թթ. ընթացքում, երկրորդը՝ Եփեսոսի ժողովից (431 թ.) հետո՝ 433-436 թթ. ընթացքում, որը նախորդի վերանայումն ու սրբագրումն էր՝ Բյուզանդիոնից բերված հունարեն բնագրի հետևողությամբ³:

Հայոց այբուբենն ամբողջացնելուց և հույն գրիչ Հռոփանոսի օգնությամբ տառե-

¹ Աստվածաշնչի մատենագրական վկայակոչությունների վերաբերյալ, «Վաղ շրջանի մատենագիրների աստվածաշնչական հղումների նշանակությունը» խորագրով, 1999 թ. զեկուցում ենք կարդացել Օշականում «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովում. տե՛ս Զեկուցումների դրույթներ, Օշական, 1999, էջ 88-89:

² Նախաքրիստոնեական հայ մատենագրության մասին տե՛ս Պ. Անանյան, Քրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության առաջ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1980:

³ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ հ., Երևան, 1976, էջ 309-310:

րը ձևավորելուց հետո Մաշտոցը Սամոսատում իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ «եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի...»⁴: Մաշտոցն Աստվածաշնչի թարգմանությունն ավարտում է Հայաստանում Սահակ Պարթևի օգնությամբ: Առակաց գրքից հետո հայերենի են թարգմանվում Մովսեսի Հնգամատյանը, Մարգարեական գրքերը, Պողոսի և Առաքելական թղթերը, Ավետարանները: Այդ նախնական փորձից հետո առաջին թարգմանիչներ Եզնիկ Կողբացին, Հովսեփ Պաղնացին, Կորյունը, Ղևոնդը ուղակվում են Եդեսիա և Կոստանդնուպոլիս՝ թարգմանական գործում հմտանալու և, 432 թ. վերադառնալով Հայաստան, սկսում են Աստվածաշնչի թարգմանության վերանայման երկրորդ փուլը՝ հետևելով Յոթանասնից թարգմանությանը⁵:

V դ. 30-ական թթ. հետո Աստվածաշնչի հայերեն բնագիրն այլևս էական խմբագրման չի ենթարկվել, ուստի և այն անվանվել է «Սահակ-Մեսրոպյան թարգմանություն», որը, դառնալով Հայոց Եկեղեցու կանոնական բնագիրը, այնպիսի հեղինակություն է ձեռք բերել, որ նրա որևէ փոփոխություն հետագա դարերում անընդունելի է համարվել⁶: Աստվածաշնչի առաջին հայերեն թարգմանությունը չի ընդգրկել Հին Կտակարանի երկրորդականոն գրքերը (*Եզրի Ա, Յուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցւոց Ա-Դ, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ և Բարութ*⁷): Հին և Նոր Կտակարանների այս կանոնը զգալի փոփոխություն է կրել Աստվածաշնչի թարգմանության երկրորդ՝ հետեփեսոսյան շրջանում, երբ հայերեն բնագիրը վերանայվել է Բյուզանդիոնից բերված հաստատուն, ճշմարիտ և ստույգ օրինակների հիման վրա: Այդ ժամանակ հայերենի են թարգմանվել և կանոնական համարվել վերը թվարկված բոլոր երկրորդականոն բնագրերը, բացառությամբ *Մակաբայեցւոց Դ* և *Յովհաննու Յայտնութեան* գրքերի: Այսպիսով, Հին և Նոր Կտակարանների հայերեն թարգմանությունները հիմնված էին պաշտոնական կանոնների վրա թե՛ նախափեսոսյան շրջանում (պեշիտտայական-ասորական կանոն) և թե՛ հետեփեսոսյան շրջանում (կեսարական-բյուզանդական կանոն)⁸: Այս փաստի արդյունքն այն էր, որ V դարի առաջին կեսում հայերն ունեին երկրորդ՝ վե-

⁴ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 50:

⁵ «Յոթանասնից» բառը, որը հաճախ նշվում է լատինական LXX թվանշանով, ոչ թե թարգմանության անվանումն է, այլ «վավերականության կնիքը թարգմանության վրա». տե՛ս Ն. Ներսեսյան, Աստվածաշունչը և հայ մշակույթը, Երևան, 2001, էջ 18:

⁶ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հնագույն թարգմանությունների մատենաշար, Ա. Զեյթունյան, Գիրք Ծննդոց, Ներածություն, Երևան, 1985, էջ 66:

⁷ Հ. Անապան, Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը, «Էջմիածին», 1966, No 11-12, էջ 72: Նույնի՝ Հայկական մատենագիտութիւն, Բ հ., էջ 315-316: Հ. Անապանը, առաջնորդվելով Խորենացու թելադրած ուղիով, ենթադրում է, որ հայերեն առաջին թարգմանության «Նոր Կտակարանի կանոնն էլ հարկ է որոնել Ասորական Եկեղեցու ազդեցության սահմաններում, ինչպես Հին Կտակարանին»: Ըստ այդմ, հայերեն բնագիրը՝ Պեշիտտայի նման, չպետք է ունենար *Պետրոսի Բ, Յովհաննու Բ-Գ և Յուդայի* թղթերը, ինչպես նաև *Յովհաննու Յայտնութիւնը* (փութանակի թագմանությունը ընդգրկել է նաև Պողոսի 15-րդ՝ *Գործնացւոց Գ* թուղթը): Տե՛ս Հ. Անապան, Աստվածաշունչ..., էջ 73:

⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 72: Հ. Անապան, Հայկական մատենագիտութիւն, Բ հ., էջ 317-318:

րանայված ու լրացված թարգմանությամբ կանոնյալ Աստվածաշունչ մատյան, որի բնագիրը հասել է մինչև մեր օրերը և հանդիսանում է հայկական Աստվածաշնչի ընկալյալ բնագիրը⁹:

Ինչպես նշեցինք, նախապես աստվածաշնչական գրքերն ըստ բովանդակության ամփոփված են եղել առանձին հատորներում՝ հնգամատյան, մարգարեություններ, Ավետարաններ, Պողոսի թղթեր և այլն: Դա բացատրվում է նրանով, որ երկաթագիր տառատեսակի խոշորությունը հնարավորություն չէր տալիս մեկ ձեռագրում ընդգրկել Աստվածաշնչի ողջ բնագիրը: Բոլորգիր տառատեսակի կիրառումը լուծում է այդ խնդիրը: XII դ. վերջում Ներսես Լամբրոնացին (1153-1198 թթ.) կազմում է աստվածաշնչական գրքերի առաջին ամբողջական ժողովածուն¹⁰: Այնուհետև Աստվածաշնչի բնագիրը կարգավորել է Գևորգ Սկևռացին (1246-1301 թթ.), որի գրչի արդյունքն են հայերեն բնագրի նախադրություններն ու գլխակարգությունները: Հայերեն և լատիներեն աստվածաշնչական բնագրերի համեմատությունը հեշտացնելու նպատակով ձեռագրերում հայկականի կողքին տեղ են գտնում Հեթում Երկրորդ թագավորի (1265-1307 թթ.) նորամույժ լատինական գլխաբաժանումները: Հետագայում, XVII դ. սկզբին, հայկական աստվածաշնչական բնագրեր են թափանցում նաև Եվրոպայում տարածում գտած տնատումները, որոնք ծագում են Իսահակ Նաթանի 1437-1445 թթ. կազմած եբրայական համաբարբառից: Այդ տնատումներն առաջին անգամ հանդիպում են Երևանի Մատենադարանի № 351 (1619 թ.) ձեռագրում՝ ընդօրինակված Լվովում Ղազար Բաբերդացու (Վալաքացու) պատվերով՝ ձեռամբ գրիչ Միթրոյի որդի Թորոսի: Բացի տնատումներից՝ Ղ. Բաբերդացին իր Աստվածաշնչի լուսանցքներում նշել է նաև հայկական ու լատինական գլխաբաժանումները և, նույնիսկ, գլուխների հուռնյան հատվածները, որոնց կիրառումը տնատումների առկայությամբ արդեն անիմաստ էր¹¹: Դա հայերեն Աստվածաշնչի երրորդ խմբագրումն էր, որ բազմիցս ընդօրինակվել է Սպահանի (Պարսկաստան) գրիչների կողմից¹²: Աստվածաշնչի կարգավորման ուղղությամբ վերջին նշանակալից քայլը կատարել է Ռսկան Երևանցին՝ բոլորովին հրաժարվելով հայկական գլխաբաժանումներից և ուղղակիորեն առաջնորդվելով լատինական գլխաբաժանումներով ու տնատումներով: Այն հետագայում սովորական դարձավ հայերեն բնագրի բոլոր հրատարակությունների համար¹³:

Ինչպես բոլոր արևելաքրիստոնեական գրականություններում, հայ գրականության մեջ նույնպես թարգմանությունները նախորդել են ինքնուրույն մատենագրության սկզբնավորմանը: Ինքնուրույն մատենագրության ստեղծմամբ, սակայն, թարգմանչական գործը Հայաստանում ո՛չ միայն չդադարեց, այլև հետզհետե ընդգրկելով

⁹ Զ. Անապյան, նշվ. աշխ., էջ 317-318:

¹⁰ Տե՛ս Ն. Ալիևյան, Ներսես Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսուի, Կեանքն եւ գրական վաստակները՝ հանդերձ ազգաբանությամբ Պաղատունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց, Վիեննա, 1956, էջ 318-321:

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Զ. Անապյան, Աստվածաշունչ..., էջ 88-89:

¹² Ն. Ներսեսյան, Աստվածաշունչը և հայ մշակույթը, Երևան, 2001, էջ 30:

¹³ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 73-75:

ավելի լայն բնագավառներ՝ գոյատևեց ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակները¹⁴։ Աստվածաշնչից անմիջապես հետո առաջին հայ թարգմանիչները հայերենի են թարգմանել քրիստոնեական Եկեղեցու սուրբ հայրերի երկերը (Բարսեղ Կեսարացու (329-379 թթ.), Գրիգոր Նազիանզացու (328-389 թթ.), Եփրեմ Ասորու (350-380 թթ.), Հովհան Ոսկեբերանի (354-407 թթ.), Կյուրեղ Երուսաղեմացու (III-IV դդ.) և այլոց մեկնությունները, ճառերը, կանոնները), ինչպես նաև մի շարք ծիսական գրքեր (Պատարագամատույց, Ժամագիրք, Ճաշոց) և այլն։ Դասական շրջանի թարգմանչական գլխավոր սկզբունքը եղել է բնագրի հարազատ, բայց ո՛չ ստրկական վերարտադրությունը, որը հնարավորություն էր տալիս ճշգրիտ կերպով արտահայտել բնագրի բովանդակությունը և իմաստային երանգները։ Սակայն հետագայում V դարի վերջի-VIII դարի սկզբի հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչներն առաջնորդվել են բնագրի բառացի, նյութական վերարտադրության սկզբունքով, որը հայերենում առաջացրեց անհարազատ շարադասական կառուցվածքներ։ Կիլիկյան շրջանում մասամբ շարունակվում են դասական շրջանի թարգմանական ավանդույթները. թարգմանվում են նորանոր վարքեր, վկայաբանություններ, ճառեր, մեկնություններ և այլն¹⁵։ Այս ժամանակահատվածում էլ կազմավորվում են ամբողջական («ի մի տիի») Աստվածաշունչ մատյանները։

Աստվածաշունչ մատյանն ունեցել է բազմաթիվ ընդօրինակություններ և տպագրություններ։ Հայերեն Աստվածաշնչի քննական-համեմատական հրատարակության առաջին փորձը կատարել է Հովհաննես վրդ. Ջոհրապյանը։ 1805 թ. նրա հրատարակած Աստվածաշնչի հիմքում ընկած է 1319 թ. Կիլիկիայում ընդօրինակված՝ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի No 1508 ձեռագիր մատյանը՝ համեմատված Աստվածաշնչի հայերեն ինն այլ ձեռագրերի հետ։ Այն մինչև այժմ էլ մնում է գիտական շրջանակներում օգտագործվող լավագույն հրատարակությունը։

Հայերեն Աստվածաշնչի խմբագրությունների համեմատական աշխատանքների ընթացքում նկատված բնագրային տարբերեցվածների քննության ժամանակ անհրաժեշտություն առաջացավ պարզելու նաև կիլիկյան խմբագրությունից առաջ գոյություն ունեցող Աստվածաշնչի պատկերը։ Ձեռագրացուցակների ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ պահպանված հնագույն ընդօրինակությունները XII դարից են և, հիմնականում, Աստվածաշնչի այս կամ այն գրքերից են (նկատի չունենք միայն Ավետարաններ պարունակող ձեռագրերը)։ Հետևապես, անհրաժեշտություն դարձավ հետազոտել նաև հայ մատենագրության մեջ սփռված սուրբգրային վկայակոչությունները և կատարել խմբավորման աշխատանքներ։ Քննությունը ցույց տվեց, որ V-XII դդ. հեղինակների՝ պատմիչների, մեկնիչների մոտ պահպանված սուրբգրային վկայակոչությունները քաղված են, համարյա, Աստվածաշնչի բոլոր գրքերից։ Առանձնանում են Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորու, Բարսեղ Կեսարացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու, Հովհան Մանդակունու, Անանիա Մանահնեցու և այլոց աշխատություններում կիրառված վկայակոչությունները, ինչպես նաև Ճաշոցներում և Մաշտոցներում եղած աստվածաշնչական հատվածները։

¹⁴ Անդ, էջ 5-6։

¹⁵ Մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հին թարգմանական գրականություն, Երևան, 1984։

Աստվածաշնչով զբաղվող հայագետները (Հ. Պ. Էսապայան, Ա. Ջեյթունյան, Հ. Ամալյան, Պ. Մուրադյան, Տ. Շահե արքեպս. Աճեմյան, Կ. Կոքս և ուրիշներ) իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Աստվածաշնչի մատենագրական վկայակոչություններին և նշել նրանց ունեցած կարևորությունը:

«Հանդես ամսօրեայի» 1935-1936 թթ. համարներում Հ. Պ. Էսապայանի հրապարակած «Հայերեն Աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի ու Ղազար Փարպեցոյ կոչումները» հոդվածում¹⁶ հեղինակն անդրադարձել է նշված պատմիչների, ինչպես նաև Կորյունի, Բարսեղ Կեսարացու և այլոց աշխատություններում հանդիպող ավետարանական հղումներին: Համեմատության եզր ընտրելով Զոհրապյան հրատարակության Ավետարանները և, որպես հայերեն հնագույն թարգմանություն, Եփրեմի մեկնությունից քաղված Տատիանոսի Համաբարբառը, հոդվածի հեղինակը պատմիչների ավետարանական հղումները համեմատել է ասորերենի (3), հունարենի (5) և հայերեն ձեռագրական այլ տարբերակների հետ: Ագաթանգեղոսի և Փարպեցու ավետարանական «յառաջբերությունները» հոդվածագիրը խմբավորել է այսպես. «1. տեղիքներ, ուր երկու պատմագիրները հաւանաբար ազատ յարաբերութիւն կ'ընեն. 2. տեղիքներ, ուր կը համընթանան Աւետարաններու հետ և՛ 3. Աւետարաններու և Տատիանի հետ, և 4. տեղիքներ, որոնք սերտ աղերս կը ցուցնեն Տատիանի հետ՝ շեղելով Աւետարաններէն»¹⁷:

Ներկայացնելով բազմաթիվ օրինակներ (որոնց մի մասն առիթ ենք ունեցել համեմատելու մեր ձեռքի տակ եղած այլ հղումների հետ)՝ Հ. Պ. Էսապայանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «1. Ագաթանգեղոս և Փարպեցի աչքի առջև ունեցած են Աւետարանները: 2. Այն յառաջբերութիւնները, որոնք խոտորելով Զոհրապի բնագրէն տառացի կը համաձայնին Աւետարաններու մէկ եզական խմբագրութեան հետ՝ Համաբարբառ կոչուած: Երկու պատմագիրներուն գործածած Աւետարանը հայերէն հնագոյն թարգմանութեան բնագիրն էր, ա՛յն, անտարակոյս, զոր Կորին «յանկարծագիւտ փութանակի թարգմանութիւն» կ'անուանի: 3. Ագաթանգեղոս և Փարպեցի իրենց կոչումներով միակ ներկայացուցիչը չեն հայերէն առաջին թարգմանութեան բնագրին, Եզնիկ ևս Տատիանեան երանգներ կը կրէ: Ագաթանգեղոսի և Ժամագրքին համաձայնութիւնը պատճառ էր արդէն ընդունելու, որ վերջնոյս բնագիրը պատմագրին ժամանակակից է...: Ժամագրքի մէջ պահուած բնագիրը Աւետարաններու առաջին թարգմանութենէն առնուած է, թարգմանութիւն մը, որ յեցած է Համաբարբառի վրայ»¹⁸: Այնուհետև ավելացնում է. «Այժմեան հայերէն Աւետարաններէն յունական նկարագիրը կը մերժէ ասորերէն Աւետարաններէ թարգմանութիւն մը կամ անոնց գործածութիւնը հայերէն թարգմանութեան ժամանակ: Հայերէն Աւետարաններու մէջ յունականէ բխած թիրիմացութիւններու գոյութիւնը լաւագոյն փաստն է այս տեսակետէ»¹⁹ և այլն:

¹⁶ Հ. Պ. Էսապայան, Հայերեն Աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի ու Ղազար Փարպեցոյ կոչումները, «Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., հմր 10-12, էջ 571-596, 1936 թ., հմր 1-9, էջ 21-40, 185-195, 338-349:

¹⁷ Անդ, էջ 579-580:

¹⁸ Անդ, էջ 338-346:

¹⁹ Անդ, էջ 347:

Պարույր Մուրադյանը «Ղազար Փարպեցու մի տեղեկության պատմա-մշակութային նշանակությունը» հոդվածում²⁰ մեջբերելով Փարպեցու՝ ԺԶ սաղմոսից արված «Յագեցան կերակրօք, ասէ, **-որ միւս ևս թարգման՝ խոզենեաւ ասէ**, և թողին զմնացուածս տղայոց իւրեանց» հղումը նշում է, որ այն նույնական է վրացական խմբագրության (Մ. Շանիձեի հրատ.) հետ: Փարպեցու հիշատակած **միւս ևս թարգմանի** տարբերակը վերաբերում է նախաեփեսոսյան, «յանկարծագիտ փութանակի» (Կորյուն) թարգմանությանը, որը կատարվել է գրերի գյուտից հետո (405/6 թ.), բայց մինչև Եփեսոսի ժողովը (431 թ.), մինչև սահակյան կրկին թարգմանությունը: «Մուրբգրական աղբյուրից քաղում կատարելու Փարպեցու այս օրինակը, - նշում է հոդվածագիրը, - բարեխղճության ակներև վկայություն է. նա ձեռքի տակ ունի սաղմոսի **միւս ևս թարգմանի** տարբերակը, որի հիմամբ էլ մեկնաբանում է բուն վկայությունը, բայց կանոնական դիտված բնագրին հարազատ մնալու համար բերում է և այդ հատվածը: Այստեղից հետևում է, թե սուրբգրական հուշարձանների քննության-հրատարակության ժամանակ առանձնակի վստահությամբ պիտի դիմել Փարպեցու քաղումներին»²¹: Այնուհետև ավելացնում է. «Փարպեցու հիշատակած տարբեր թարգմանությունը, ինչպես համոզվեցինք, բանավոր աղբյուրից չի գալիս: Հենց այս փաստը, որ Ե դարի վերջերին, երբ Փարպեցու Պատմությունն էր շարադրվում, ընդհանուր ճանաչում գտած խմբագրության կողքին կար ու գոյատևում էր և այլ թարգմանություն, ինքնին վկայում է, թե գործ ունենք գրավոր ավանդույթի հետ: Այս դրույթը առավել հաստատուն է դառնում վրաց մատենագրության մեջ պահպանված փաստերի ու հաղորդումների օգնությամբ»²²: Վերջում Պ. Մուրադյանն ամփոփում է. «Մնում է ենթադրել, թե «փութանակին» բացառապես Պեշիտոսայից չի բխում և կամ, եթե ասորական և հունական խմբագրությունների համադրական գործածությունն անկարելի նկատենք, այն ևս զերծ չի եղել ըստ հունական նախօրինակի սրբագրվելու հնարավորությունից: Վճռական եզրակացության համար մեր ունեցած այս օրինակը ամեննին բավարար չէ, բայց և այլևս չկան աղբյուրներ, որոնցից հուսալիք նախնական թարգմանության նոր տվյալներ քաղել: Թերևս հայերենով և վրացերենով գոյություն ունեցող **մեկնությունների** ուսումնասիրությունը այդպիսիք ընձեռի (ընգծումն իմն է - Ա. Մ.)»²³:

Այստեղ պետք է նշենք, որ մեր կատարած ուսումնասիրության ընթացքում նկատել ենք Ղազար Փարպեցու՝ Եսայու մարգարեությունից մեջբերված միևնույն հատվածի երկու տարբեր վկայակոչությունների.

Եսայու Մարգարեություն, Լ 1. «... Զի խորհեցարուք խորհուրդ և ո՛չ ինն, և դաշինս կոեցեք՝ և ո՛չ իմով հոգով. յաւելով մե՛ դս ի վերայ մեղաց»²⁴:

Ղ. Փարպեցի. 1. «Թագաւորեցին, և ոչ ինն, և դաշինս կոեցին, և ոչ իմով կամաւ»,

²⁰ Պ. Մուրադյան, Ղազար Փարպեցու մի տեղեկության պատմա-մշակութային նշանակությունը, «Էջմիածին» ամսագիր, հ. 1, 1980, էջ 54-57:

²¹ Անդ, էջ 54, ծնթ. 2:

²² Անդ, էջ 56:

²³ Անդ, էջ 57:

²⁴ Բոլոր օրինակների համեմատության համար հիմք ենք ընդունել Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակությունը. տե՛ս «Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1805:

և

2. «Խորհեցան ոչ ինն, և դաշինս կոեցին, և ոչ իմով բանի»²⁵:

«Էջմիածին» ամսագրի 1996 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր միացյալ համարում Շահե արքեպս. Աճեմյանը «Նոր Կտակարանի համարի մը հայերէն նոր թարգմանութեան առիթով» հոդվածում²⁶ բերում է Պողոս առաքյալի՝ Առ Փիլիպեցիս Թղթի Գ գլխի 10-րդ տան՝ «Հաւատովք ճանաչել զնա և զգորութիւն նորա» հատվածի՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 1994 թվականին հրատարակած արևելահայերեն նոր թարգմանությունը՝ «որպէսզի ճանաչեմ նրան և նրա յարութեան գորութիւնը»²⁷, և իրավացիորեն նշում է, որ «...հայերէն նոր թարգմանութիւնները, ինչպէս նաև օտար լեզուով կատարուած նոր թարգմանութիւնները, հիմնուած են յունարէն բնագիրի ընթերցումով վրայ: Յունարէնին մէջ, «հաւատով» բառը տեղափոխուած է նախորդ համարին վերջաւորութեան և արդի թարգմանութիւնները հետևած են յունարէն այդ շարադրանքին» և որ «...հայերէն նորագոյն թարգմանութիւնները անգիտացած են հայերէն հին բնագիրը»²⁸: Այնուհետև ավելացնում է. «Հարց կը ծագի այստեղ, թէ մեր նախնիներու Փիլիպեցոց թողթի յիշեալ երկու համարներուն թարգմանութիւնը ինչպիսի՞ յունարէն սկզբնաղբիւրի վրայ հիմնուած է: Չենք գիտեր: Սակայն կրնանք հաստատել, թէ հայերէն բնագիրին մէջ պահուած կետադրութիւնը... կրնայ հիմ ծառայել սրբագրելու յունարէն ընդունուած բնագիրը»²⁹: Փիլիպեցոց Թղթի վերոնշյալ հատվածը համեմատեցինք ձեռքի տակ եղած մատենագրական մեջբերումների հետ: Անանիա Սանահնեցու «Բան Հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» աշխատությունում նույն հատվածը հղված է այսպես. «Հաւատովք իմանալ զՆա և զգարութիւն Յարութեան Նորա»³⁰, իսկ Երևանի Մատենադարանում պահվող 1154 թվականին գրված Ճաշոցի 169բ էջում այսպես է. «Հաւատովք ճանաչել զՆա. և զգարութիւն յարութեան Նորա. և զհաղորդութիւն չարչարանացն Նորա. կերպարանակից լինել մահու Նորա»: Այսինքն՝ նշված աղբյուրներում պահպանված հատվածները և բառանջատումները ևս համապատասխան են Ձոհրապյան հրատարակությանը:

Հայ մատենագրության մեջ սուրբգրային վկայակոչությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ քրիստոնեական Եկեղեցու սուրբ հայրերի աշխատությունների թարգմանությունների ընթացքում հայ թարգմանիչները կա՛մ իրենք են թարգմանել սուրբգրային հատվածները, կա՛մ էլ ձեռքի տակ ունեցել են արդեն իսկ թարգմանված հայերեն Աստվածաշունչը: Աստվածաշնչական հղումները քաղելով և ի մի բերելով նկատեցինք, որ նույն հեղինակի տարբեր գործերում հանդի-

²⁵ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982, էջ 178 և 228:

²⁶ Շահե արքեպս. Աճեմյան, Նոր Կտակարանի համարի մը հայերէն նոր թարգմանութեան առիթով, «Էջմիածին» ամսագիր, հմր 10-11, 1996 թ., էջ 85-88:

²⁷ «Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանների», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 258: Տե՛ս նաև վերահրատարակությունը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1999 թ., էջ 258:

²⁸ Շահե արքեպս. Աճեմյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁹ Անդ, էջ 88:

³⁰ Թակոբ Քեոսեան, Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառութիւնը», «Գանձասար», հ. Գ, 1993, էջ 206:

պող Աստվածաշնչի՝ միևնույն գրքից արված մեջբերումները, համարյա, բառացի կրկնվում են, ասել է, թե՝ մեջբերումները քաղված են գրավոր միևնույն աղբյուրից: Հովհան Ոսկեբերանի «Մեկնություն Մատթեի» և «Յաւետարանագիրն Մատթեոս» գործերում Մատթեոսի Ավետարանից քաղված մեջբերումները նույն են (նրանք ունեն նաև կարևոր տարբերություններ), օրինակ՝

1. *Մատթեոս, Բ 11.* «Եւ իբրևս **մտին** ի տուն, տեսի՛ն զմանուկն հանդերձ Մարեմաւ մա՛րբն իւրով»:

3. *Ոսկեբերան.* «Իբրևս **եկին** ի տունն, տեսին զմանուկն հանդերձ Մարեմաւ մարբն իւրով»³¹:

2. *Մատթեոս, Գ 13.* «Յայնժամ զայ Յիսուս ի Գաղիլէէ ի կողմանս Յորդանան գետոյ»:

3. *Ոսկեբերան .* «Յայնժամ, ասէ, զայ Յիսուս ի Գաղիլէէ (Գալիլէէ) ի կողմանս Յորդանան գետոյ»³²:

3. *Մատթեոս, Դ 12.* «Իբրևս լուաւ Յիսուս, եթէ Յովհաննէս մատնեցաւ, **մեկնեցաւ զնաց ի Գալիլէա**»:

3. *Ոսկեբերան.* «Իբրևս լուաւ Յիսուս, եթէ մատնեցաւ Յովհաննէս, **խոյս ետ ի կողմանս Գաղիլէացոց** (Գալիլէացոց)»³³:

Ուսումնասիրության ընթացքում նկատել ենք նաև, որ Անանիա Սանահնեցու մեջբերած վկայակոչությունների մի որոշ մասը համընկնում է Եփրեմ Ասորու սուրբգրային վկայակոչությունների հետ: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ Անանիա Սանահնեցին օգտագործել է ասորերեն հիմք ունեցող կա՛մ Աստվածաշունչ, կա՛մ էլ սուրբգրային մեկնություն: Այսպես, նրա՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության սուրբգրային հղումները համեմատելով Եփրեմ Ասորու Համաբարբառի մեկնության սուրբգրային մեջբերումների հետ՝ ստացել ենք հետյալ պատկերը:

1. *Մատթեոս, Դ 6.* «Եւ ասէ ցնա. Եթէ որդի ես Աստուծոյ՝ ա՛րկ զքեզ **աստի ի վայր**. զի գրեալ է՝ թէ հրեշտակաց իւրոց պատուիրեալ է վասն քո՝ և ի վերայ ձեռաց բարձցեն զքեզ, զի մի՛ երբէք հարցես զքարի գոտն քո»:

Եփրեմ Ասորի. «Ասէ ցնա. Արկ զքեզ **ի վերուստ ի վայր**, զի գրեալ է՝ թէ **պահեսցեն զքեզ**, զի մի՛ երբէք հարցի զքարի ոտն քո»³⁴, «Արկ զքեզ ի վերուստ ի վայր»³⁵:

Անանիա Սանահնեցի. «Արկ զՔեզ **ի վերուստ ի վայր**, զի գրեալ է, թէ **պահեսցեն զՔեզ**, զի մի՛ երբէք հարցի զքարի ոտն Քո»³⁶:

2. *Մատթեոս, Դ 8.* «Դարձեալ առնու ածէ զնա սատանայ ի լեառն մի բարձր յոյժ, և ցուցանէ նմա զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի, և զփառս նոցա»:

³¹ «Յովհաննու Ոսկեբերանի ի Մեկնութենէ Մատթեի», Վիեննա, 1849, էջ 43 և Յաւետարանագիրն Մատթեոս, Վենետիկ, գիրք առաջին, 1826, էջ 112:

³² «Ի Մեկնութենէ Մատթեի», էջ 71 և «Յաւետարանագիրն Մատթեոս», էջ 171:

³³ «Ի Մեկնութենէ Մատթեի», էջ 137 և «Յաւետարանագիրն Մատթեոս», էջ 198:

³⁴ «Սրբոյն Եփրեմի Մատենագրութիւնք», հ. Բ, «Մեկնութիւն համաբարբառի, որ ըստ չորից աւետարանչաց և թարգմանութիւն առակաւոր բանից և աւետարանական ճառք», Վենետիկ, 1836, էջ 41:

³⁵ *Եփրեմ Ասորի*, նշվ. աշխ., էջ 44:

³⁶ «Անանիայի Սանահնեցոյ Մեկնութիւն Մատթեի Աւետարանի», աշխատասիրութեամբ՝ Յակոբ Քեռուէանի, «Գանձասար», հ. Ե, Երևան, 1994 թ., էջ 278:

Եփրեմ Ասորի և Ան. Սանահնեցի. «Դարձեալ առ զնա ած հան ի լեառն մի բարձր յոյժ և ասէ ցնա. Իմ են այս ամենայն թագաւորութիւնք»³⁷:

3. *Մատթէոս, Դ 9.* «Եւ ասէ ցնա. Ջայս ամենայն քեզ տաց, եթէ անկեալ երկիրպագանիցես ինձ»:

Եփ. Ասորի և Ան. Սանահնեցի. «Անկցիս (անկցես) ի վերայ երեսաց քոց, եւ ինձ խոնարհ երկիր պագցես»³⁸:

4. *Մատթէոս, Դ 11.* «Ապա եթող զնա սատանայ. և ահա՝ հրեշտակք մատենան՝ և պաշտէին զնա»:

Եփ. Ասորի. «Եկին հրեշտակք և պաշտէին զնա»³⁹:

Ան. Սանահնեցի. «Եկին հրեշտակք և պաշտէին զնա» և «Եւ ահաւասիկ եկին հրեշտակք և պաշտէին զնա»⁴⁰:

5. *Մատթէոս, Ե 18.* «Ամէն ասեմ ձեզ՝ մինչև անցցեն երկինք և երկիր, յովտ մի՝ որ նշանախեց մի է, ո՛չ անցցէ յօրինացն և ի մարգարէից՝ մինչև ամենայն եղիցի»:

Եփ. Ասորի. «Դիւրագոյն է երկնի եւ երկրի անցանել, քան յօրինաց անտի միում նշանախեղցի անկանել...»⁴¹:

Ան. Սանահնեցի. «Դիւրագոյն է երկնի եւ երկրի անցանել, քան յաւրինաց անտի միում նշանի անկանել»⁴² և այլն:

Այսպիսով, պատմիչների, մեկնիչների կամ առանձին ժողովածուների (Ճաշոց, Մաշտոց) Աստվածաշնչից արված վկայակոչությունների ո՛չ միայն տարբերությունները, որոնց մի մասը բնագրային կարևոր սրբագրումներ է կատարում, այլև բառաձևերն ու բառակապակցությունները, բառանշատումներն ու կետադրությունը կողմնորոշիչ դեր կարող են ունենալ համեմատվող ձեռագրերի կամ ձեռագրական խմբերի տարբերությունների ընտրության գործում:

Ստորև ներկայացնենք մատենագրության մեջ հղված աստվածաշնչական մեջբերումների ունեցած տարբերությունների բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսը⁴³:

1. *Ծնունդը, Զ 6.* «Եւ ստրջացա՛ւ Աստուած զի արար զմարդն ի վերայ երկրի...»⁴⁴:

Ոսկեբերանի, Եփրեմայ, Յիպողիտեայ. «**Ձղջացաւ Տէր**, զի արար զմարդն ի վերայ երկրի»⁴⁵:

Անանիա Սանահնեցի. «**Ձղջացաւ Աստուած**, զի արար զմարդն ի պատկեր Իւր»⁴⁶:

³⁷ *Եփրեմ Ասորի*, նշվ. աշխ., էջ 42, և *Ան. Սանահնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 278:

³⁸ *Եփրեմ Ասորի*, նշվ. աշխ., էջ 42, և *Ան. Սանահնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 279:

³⁹ *Եփրեմ Ասորի*, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁴⁰ *Ան. Սանահնեցի*, նշվ. աշխ., հ. Ե, էջ 282 և հ. Զ, Երևան, 1996, էջ 233:

⁴¹ *Եփրեմ Ասորի*, նշվ. աշխ., էջ 59:

⁴² *Ան. Սանահնեցի*, նշվ. աշխ., հ. Զ, էջ 275:

⁴³ Ձեռագրերի դեպքում նշված են մեջբերված ամբողջական հատվածի էջահամարները:

⁴⁴ Այսպես է նաև քննական բնագրում. տե՛ս «Գիրք ծննդոց», աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Ջեյթունյանի, Երևան, 1985, էջ 170:

⁴⁵ «Մեկնութիւն թագաւորութեան Վասն Դաթի և Սաւուղայ ի սպանելոյն Գաւղիաթի՝ Յովհաննու Ոսկեբերանի և Եփրեմի և Յիպողիտեայ ասացեալ», աշխատասիրությամբ՝ Յակոբ Քեռսէեանի, «Գանձասար», հ. Գ, էջ 221:

⁴⁶ «Անանիայի վարդապետի Հայոց Բան Հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց»,

2. *Իմաստություն Սողոմոնի, Զ 3.* «Ո՛ւնկն դիք որ ունիք զբազմություն, և պերճացեալ էք ի վերայ ամբոխից **ազգաց**»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Ունկն դիք որ ունիք զբազմություն. և պերճացեալ էք ի վերայ ամբոխից **բազմաց**»⁴⁷:

3. *Իմաստություն Սողոմոնի, Զ 7.* «Այլ **ռամիկն** ներելի ողորմութեան է...»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Այդ **խառնիճաղանճն** ներելի ողորմութեան է...»⁴⁸:

4. *Գիրք Յոբայ, ԺԶ 20.* «Եւ արդ ահա յերկինս է վկայն իմ, և **իրաւագէտն** իմ ի բարձունս»:

Ճաշոց, Թ-Ժ դդ. «Եւ արդ ահա յերկի՛նս է վկայ իմ: Եւ **իրագէտն** իմ ի բարձո՛ւնս»⁴⁹:

5. *Գիրք Յոբայ, ԻԲ 21-22.* «...Եւ եղիցի իբրն հա՛յր բնակչացդ Երուսաղեմի և բնակչացդ Յուդայ: 22 Եւ տա՛ց **զփականս** Դարթի նմա. իշխեսցէ, և ո՛չ ոք իցէ որ նմա ընդդէմ դառնայցէ»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Եւ տաց **զփառսն** Դարթի նմա. իշխեսցէ. և ոչ ոք իցէ որ նմա ընդդէմ դառնայցէ»⁵⁰:

6. *Մարգարէություն Եսայեայ, ԼԳ 13.* «Լուիցեն **հեթանոսք** գոր արարի. ծանիցեն մերձաւորք զգաւրութիւն Իմ»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Լուարուք **հեռաւորք** գոր արարի. ծանիցեն մերձաւորք զգաւրութիւն Իմ»⁵¹:

7. *Մարգարէություն Եսայեայ, ՄԸ 8.* «Յայնժամ ծաւալեսցի կանուխ լոյս քո, և **բժշկութի՛ւն** քեզ վաղվաղակի հասցէ...»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Յայնժամ ծաւալեսցի կանուխ լոյս քո. և **փրկություն** քեզ վաղվաղակի հասցէ...»⁵²:

8. *Մարգարէություն Եզեկիէլի, ԺԸ 17.* «Եւ յանիրաւութենէ դարձո՛յց **զձեռս** իւր. վաշխս և տոկոսիս ո՛չ առ. արդարութիւն գործեաց...»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Եւ յանիրաւութենէ դարձոյց **զանձն** իւր. վաշխ և տոկոսիս ոչ առ. արդարութիւն գործեաց...»⁵³:

9. *Մարգարէություն Ովսեայ, Է 7.* «... Ամենայն **դատաւորք** նոցա անկան, և ո՛չ ոք էր ի նոցանէ որ կարդայր առ իս»:

Ներսէս Լամբրոնացի. «Ամենայն **թագաւորք** նոցա անկան, և ո՛չ ոք էր ի նոցանէ որ կարդայր առ իս»: Այնուհետև Ն. Լամբրոնացին մեկնել է այսպէս. «Անկան **թագաւորքն** ամենայնքն՝ որք նստան ի Սամարիա ի խորխորա՛տ կռապաշտութեանն, գոր փորեաց Յերոբովամ որդի Նաբատայ, և ո՛չ ոք ի նոցանէ սիրեաց կարդալ առ

աշխատասիրութեամբ՝ Յակոբ Քեռսէեանի, «Գանձասար», հ. Ա, էջ 220:

⁴⁷ ՄՄ ձեռ. No 832, էջ. 47բ-48ա:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ ՄՄ ձեռ. 985, էջ 75բ-76ա:

⁵⁰ ՄՄ ձեռ. 832, էջ 28ա-29ա:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 141ա-143ա:

⁵² Նույն տեղում, էջ 130բ-132բ:

⁵³ Նույն տեղում, էջ. 80ա-բ:

ճշմարիտն Աստուած»⁵⁴:

10. *Աւետարան Մատթէի, Բ 9 (նույնը նաև Երզնկայի և Այրիվանեցու ընդօրինակած աստվածաշնչերում)*. «... Եւ ահա աստղն զոր տեսին յարևելս՝ առաջնորդեաց նոցա, մինչև եկեալ եկաց **ի վերայ՝ ուր** էր մանուկն»:

Յովհան Ոսկերեան. «Ահաւասիկ աստղն առաջնորդէր նոցա, մինչև եկեալ եկաց **ի վերայ տեղւոյն ուր** էր մանուկն»⁵⁵:

11. *Աւետարան Մատթէի, ԺԱ 2 (նույնը և Ստ. Սիւնեցի, Մեկնութիւն չորից աւետարանչացն*⁵⁶, *Երզնկայի*⁵⁷ *և Այրիվանեցու*⁵⁸ *աստվածաշնչերում)*. «Իսկ Յովհաննէս իբրև լուաւ ի բանտին **զգործսն** Քրիստոսի, առաքեաց ի ձեռն աշակերտաց Իւրոց»:

Ճաշոց, 1154 թ. «Իսկ Յովհաննէս իբրև լուաւ ի բանդին **զլուրն** Յիսուսի, առաքեաց ի ձեռն աշակերտացն Իւրոց»⁵⁹:

12. *Աւետարան Ղուկասու, ԺԱ 28*. «Եւ նա՛ ասէ. Նա՛ երանի՛ այնոցիկ է, որ լսեն զբանն Աստուծոյ, և **առնիցեն**»:

Ճաշոց, 1154 թ. (նույնը և Երզնկայի և Այրիվանեցու աստվածաշնչերում). «Եւ նա ասէ. Նա երանի այնոցիկ որ լսեն զբանն Աստուծոյ և **պահիցեն**»⁶⁰ (Երզնկայի Աստվածաշնչում **պարհիցեն** ձևով է):

13. *Աւետարան Ղուկասու, ԺԶ 21*. «Եւ ցանկա՛յր **լնուլ զորովայն** իւր ի փշրանացն՝ որ անկանէին ի սեղանոյ մեծատանն: Այլ և շո՛ւնք ևս՝ գային և լիզուին զվերս նորա»:

Ճաշոց, 1154 թ., նույնը և Այրիվանեցու և Երզնկայի աստվածաշնչերում. «Եւ ցանկայր **յազել** ի փշրանացն որ անկանէին ի սեղանոյ մեծատանն. այդ և շունք ևս գային լեզուին զվերս նորա»⁶¹:

14. *Աւետարան Ղուկասու, ԺԶ 31*. «Եւ ասէ ցնա. Եթէ Մովսիսի և մարգարէիցն ո՛չ լսեն, և ո՛չ թէ ի մեռելոց որ յառնիցէ՝ **հաւանեցին**»:

Ճաշոց, 1154 թ. (նույնը նաև Երզնկայի աստվածաշնչում). «Եւ ասէ ցնա. Եթէ Մովսէսի և մարգարէիցն ոչ լսեն. և ոչ եթէ ի մեռելոց որ յառնիցէ՝ **հաւատասցեն**»⁶²:

15. *Գործք Առաքելոց, Ը 30-31 (նույնը և Թ-Ժ դդ. Ճաշոցում*⁶³). «... Եւ ասէ. Գիտիցե՞ս արդևք զոր ընթերնուցուաւ: 31 Եւ նա ասէ. Զիա՞րդ **կարիցեմ**, թէ ոչ որ առաջնորդեցէ ինձ...»:

Ճաշոց, 1154 թ. «... Եւ ասէ. Գիտիցե՞ս արդևք զոր ընթերնուցուաւ: 31 Եւ նա ասէ.

⁵⁴ **Ներսէս Լամբրոնացի**, Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարէից, աշխատասիրութեամբ՝ Տ. Անդրէաս վրդ. Նարինեան Ակնեցոյ, Կոստանդնուպոլիս, 1826, էջ 35: Այսպէս է նաև քննական բնագրում. տե՛ս «Գիրք երկոտասան մարգարէից», աշխատասիրութեամբ Հ. Ամալեանի, Երևան, 2000, էջ 34:

⁵⁵ «Յովհաննէս Ոսկերեանի Կոստանդինուպոլսի եպիսկոպոսապետի Յաւետարանագիրն Մատթէոս», գիրք Ա, Վենետիկ, 1826, էջ 83-84:

⁵⁶ **Ստեփանոս Միւնեցի**, Մեկնութիւն չորից աւետարանչացն, Երևան, 1994, էջ 67:

⁵⁷ Երուսաղեմի Սրբոց. Հակոբյանց վանք, ձեռ. No 1925:

⁵⁸ ՄՄ ձեռ. No 1500:

⁵⁹ ՄՄ ձեռ. No 832, էջ 29բ-30ա:

⁶⁰ Անդ, էջ 49ա-50ա:

⁶¹ Անդ, էջ 162ա:

⁶² Անդ, էջ 162ա-165ա:

⁶³ ՄՄ ձեռ. 985, էջ 276բ-278ա:

Զիա՞րդ **գիտիցեմ** եթե ոչ որ առաջնորդեսցե՛ ինձ...»⁶⁴:

16. *Թուղթ Պողոսի առ Հռովմայեցիս, ԺԲ 14*. «Աւրինեցե՛ք **գանիծիչս** ձեր, աւրինեցե՛ք և մի՛ անիծանէք»:

Յովհան Ոսկեբերան (նույնը և 1154 թ. Ճաշոցում). «Աւրինեցեք **գիւլածիչս** ձեր, աւրինեցեք և մի՛ անիծանէք»⁶⁵:

Վկայակոչությունների ներկայացված տարբերակների քանակն, ինքնուշտիքյան, վկայում է նրանց ունեցած դերի կարևորության մասին:

Աստվածաշնչի մատենագրական վկայակոչությունների ուսումնասիրությունն ուշագրավ է նաև հետևյալ առումով: Որոշակի քննությունից հետո եթե պարզվի, որ հիշյալ հեղինակների գործերում պահպանված աստվածաշնչական ընթերցվածները համապատասխանում են Աստվածաշնչի հայերեն որևէ ընդօրինակությանը, ապա հաստատապես կարելի է ասել, որ այն ներկայացնում է Աստվածաշնչի հենց նախնական վիճակը: Չէ՞ որ վերոնշյալ հեղինակների գրեթե բոլոր երկերը թարգմանվել են Աստվածաշնչից անմիջապես հետո, Վ դարում: Այս հեղինակների գործերից բացի, մեզ է հասել նաև Հովհան Մանդակունու «Մաշտոց» ծիսարանով ավանդված Եկեղեցու հիմնարկեքի կանոնը, ուր ևս կան աստվածաշնչական ընթերցվածներ: Դրանց համեմատությունն Աստվածաշնչի օրինակների հետ դարձյալ կնպաստի ընտրելու հնագույնը, քանի որ Մանդակունին իր կանոնը գրելիս, բնականաբար, ձեռքի տակ պիտի ունենար Վ դարում ընդօրինակված Աստվածաշունչ:

Ինչպես տեսանք, հայ մատենագրության մեջ աստվածաշնչական վկայակոչությունները կարիք ունեն մանրակրկիտ ուսումնասիրության: Իրավացիորեն նշում է Պ. Մուրադյանը, որ թերևս մեկնությունների ուսումնասիրությունից կարելի է քաղել նախնական թարգմանության նոր տվյալներ: Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու և Վ դարի հայ այլ հեղինակների, ինչպես նաև նույն դարում կատարված թարգմանական երկերի նման ուսումնասիրությունները մեզ կարող են մատնանշել Աստվածաշնչի այն ձեռագրերը, որոնց համար հիմք է հանդիսացել Վ դարի մի օրինակ:

⁶⁴ ՄՄ ձեռ. 832, էջ 226ա-227բ:

⁶⁵ *Յովհաննես Ոսկեբերան*, Մեկնութիւն թղթոցն Պաղոսի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1862, էջ 317: Նաև՝ ՄՄ ձեռ. No 832, էջ 143ա-145բ: